

Biblioteka
KYKLOS

TIM *press*

Biblioteka
KYGLOS

ENZO TRAVERSO

Melankolija ljevice

Snaga jedne skrivene tradicije (XIX. – XX. stoljeće)

Naslov izvornika

Mélancolie de gauche

La force d'une tradition cachée (XIXe-XXe siècle)

Copyright © 2017 Columbia University Press

Hrvatsko izdanje cjelovit je prijevod, posebno odobren od
Columbia University Press

© za hrvatsko izdanje:

TIM press d.o.o., Zagreb

Tel.: 01 611 97 13; Faks: 01 611 97 14

E-mail: tim.press@tim-press.hr

www.tim-press.hr

Sva prava pridržana

ISBN 978-953-8075-42-1

ENZO TRAVERSO

Melankolija ljevice

Snaga jedne skrivene tradicije
(XIX. – XX. stoljeće)

S francuskoga preveo i pogovorom popratio
Rade Kalanj

Zagreb, 2018.

Michaelu Löwyju

Sadržaj

UVOD	7
PRVO POGLAVLJE Melankolija pobijedenih	27
DRUGO POGLAVLJE Marksizam i pamćenje	65
TREĆE POGLAVLJE Melankolične slike. Film poraženih revolucija	85
ČETVRTO POGLAVLJE Sablasti kolonijalizma	119
PETO POGLAVLJE Usklađenost vremena	145
ZAKLJUČAK	181
Zahvale	185
Bilješke	187
Popis ilustracija	225
Pogovor hrvatskom izdanju (Rade Kalanj)	227

Uvod

„U okršaju stoljeća između socijalizma i barbarstva, barbarstvo je nekoliko dužina ispred. U XXI. stoljeće ulazimo s manje nade nego su je imali naši prethodnici na pragu XX. stoljeća.“

Daniel Bensaïd, *Ivana umorna od rata* (1991.)

Ovo djelo kani istražiti melankolijsku dimenziju kulture ljevice, od XIX. do XXI. stoljeća. „Kultura ljevice“ heterogen je i otvoren pojam koji je teško omeđiti. Ljevica o kojoj će ovdje biti riječi nije definirana na puki *topološki* način, sukladno uobičajenom pristupu unutar političkih znanosti; bit će zapravo definirana na *ontološki* način: pokreti koji su se, u povijesti, borili za promjenu društva stavljajući načelo jednakosti u središte svojih projekata i svojih borbi.¹ Njezina kultura uključuje ne samo mnoštvo političkih struja nego i mnoštvo intelektualnih i estetskih senzibiliteta. Ideje izložene u teorijskim djelima, politički dokumenti i svjedočanstva sadržana u autobiografskim pričama ili prepiskama tu se nalaze zajedno s propagandnim plakatima, slikama i filmovima. Značajno će mjesto biti posvećeno marksizmu, koji je dominirao kulturom revolucionarnih pokreta XX. stoljeća. Prema tome, pojam „kultura ljevice“ obuhvaća u ovom ogledu određeni skup teorija i iskustava, ideja i osjećaja, strasti i utopija. Pamćenje ljevice prostran je kontinent sačinjen od pobjeda i poraza: prve su zanosne, ali u većini slučajeva privremene, a druge su često trajne.

Melankolija je pak određen osjećaj, određeno duševno stanje i duhovno ustrojstvo. Da bi se shvatila kultura ljevice nužno je, dakle, krenuti s onu stranu ideja i pojmova.

Početak 1980-ih godina provala sjećanja u područje humanističkih znanosti podudarila se s krizom marksizma, koja je praktički bila odsutna iz „memorijskog momenta“ tipičnog za početak XXI. stoljeća. Marksističko poimanje povijesti impliciralo je određeni memorijski zahtjev: prošle je događaje trebalo upisati u povijesnu svijest kako bi se mogli projicirati u budućnost. Radilo se o „strategijskom“ pamćenju prošlih borbi, pamćenju usmjerenom prema budućnosti. Kraj komunizma dokinuo je tu dijalektiku između prošlosti i budućnosti i krah utopija koji prati našu „prezentističku“ epohu doveo je gotovo do nestanka marksističkog pamćenja. Napetost između prošlosti i budućnosti pretvorila se u „negativnu“, unakaženu dijalektiku. Kontekst je išao na ruku otkriću melankolične vizije povijesti kao ponovnog osvješćivanja (*Eingedenken*) pobijedenih – čiji je najznačajniji tumač bio Walter Benjamin – koje pripada skrivenoj tradiciji marksizma.

Radikalna se ljevica više od jednog stoljeća nadahnjivala slavnom jedanaestom Marxovom tezom o Feuerbachu: filozofi su svijet samo različito tumačili, a radi se o tome da ga se izmijeni.² Kad je ljevica 1989. godine ostala „bez duhovnog uporišta“ nakon što je postala svjesna neuspjeha prošlih pokušaja da preobrazi svijet, trebalo je dovesti u pitanje same ideje kojim ga se pokušavalo tumačiti. I kad su se, desetljeće kasnije, pojavili novi pokreti koji su objavili da je „dručkiji svijet moguć“, oni su morali iznova pronaći svoje intelektualne i političke identitete. Morali su iznova pronaći *sebe* pribjegavajući praksama – pa čak, u mnogo čemu, i teorijama – nepoznatima u svijetu bez vidljive, mislive ili zamislive budućnosti. Za razliku od

uostalom otkrivaju više slojeva skrivenih značenja kad ih se tumači posredstvom kolektivnog imaginarija koji ih prati. Stoga ovaj ogled stalno oscilira između pojmova i slika bez uspostavljanja hijerarhije među njima, promatrajući ih kao jednako važne za definiranje i izražavanje kulture ljevice. On objedinjuje i zahvaća njihovu uzajamnu rezonanciju, pokazuje ono što brojna klasična djela dijele sa slikarstvom, fotografijom i filmom. Oslanja se na izvore različite naravi koje bi se, s Walterom Benjaminom, moglo označiti kao „slike mišljenja“ (*Denkbilder*)³. Ne radi se o dizanju spomenika ili pisanju epitafa već o istraživanju mnogolikog i često protuslovnog memorijskog krajolika. Za razliku od prevladavajućeg humanitarnog diskursa koji sakralizira sjećanje *na žrtve* ignorirajući ili odbacujući njihove angažmane, revolucionarna melankolija svoj pogled usmjerava na *pobijedene*. Tragedije povezane s prošlim izgubljenim bitkama ona gleda kao breme i dug koji sadrže i obećanje oslobođenja.

Ta se melankolijska konstelacija ovdje razmatra iz različitih kutova: prikazom značajki kulture poraza, rekonstrukcijom marksističkog poimanja pamćenja i svjedočanstvom tugovanja zabilježenog u riječi i slici. Ova knjiga stavlja naglasak na likove koji, od Karla Marxa do Waltera Benjamina, preko Gustavea Courbeta i Lava Trockog, utjelovljuju tu melankoliju ljevice. Ona podsjeća na plodonošne, konfliktne, zakašnjele ili propuštene susrete između marksističkih mislilaca, pokazujući različite putove što ih je zadobila njihova melankolija. Marksistička melankolija i postkolonijalna melankolija – nastala iz neuspjeha kolonijalnih revolucija – svjedoče o teškom savezu, katkad sazdanom od dubokih nerazumijevanja a katkad od sjajnih konvergencija, zapečaćenom izdanim obećanjima komunizma i dekolonizacije. Uzbudljiv je, međutim, bio

postumni susret Daniela Bensaïda i Waltera Benjamina, omogućen rezonancijom između dvaju najvećih zaokreta XX. stoljeća: 1939. i 1989. Ustvari, nakon pada Berlinskog zida, pobune 1960-ih i 1970-ih godina otkrile su jedno poimanje povijesti proisteklo iz poraza 1930-godina, bremenito melankolijom koja je ponovno postajala aktualnom i snažno je odjekivala u sadašnjosti.

Melankolija ljevice nije nova. Nije iskrsnula u osvit XXI. stoljeća kao pojava koju treba odgonetnuti, pozdraviti ili oplakati. To nije bolest ljevice – patološka tuga – kao što bi mogla sugerirati površna primjena freudovskih kategorija. Povijesni ju je zaokret 1989. godine naprosto otkrio, nije ju stvorio. Melankolija ljevice uvijek je postojala, diskretna, sramežljiva, često podzemna, u većini slučajeva protjerana iz službenih diskursa, cenzurirana propagandom i uvijek spremna da se bjelodano očituje. Nazvao sam je „skrivenom tradicijom“, preuzimajući tu definiciju od Hanne Arendt. Ona je 1944. godine tako definirala („*die verborgene Tradition*“) povijest „paria“ židovstva, koje se ne može svesti na bilo koji religijski ili politički konformizam, koje nije podređeno ni sinagogi ni postojećoj vlasti. Po njezinu mišljenju, njegovi su najbolji predstavnici bili Heinrich Heine i Bernard Lazare, dva heretična Židova, Charlie Chaplin, umjetnik koji je u film uveo lik *shlemihl*, skitnicu i marginalca, i Franz Kafka, prvorazredan i mučan pisac.⁴ Poput te „skriveno tradicije“ melankolija ljevice ne pripada kanonskoj priči socijalizma i komunizma. Ona sa slavnom epohom, u većini slučajeva iluzornom i pogrešnom, uglavnom ne dijeli trijumfe i velika postignuća, razvijene zastave, obožavane junake, pouzdana vjerovanja u budućnost. Ona

Benamina, moglo bi se reći da je kultura ljevice prožeta melankolijom poput upijača natopljenog tintom: „No ako bi se držao samo upijača, ne bi ostalo ništa od onoga što je napisao.“⁵ Ova knjiga nastoji na površinu iznijeti upravo taj skriveni tekst, taj intelektualni supstrat osjećaja i sjećanja.

Kraj komunizma potaknuo je val oduševljenja i, zakratko, nadu autentično demokratskog socijalizma. Međutim, vrlo brzo se uvidjelo da je razorena cijela jedna predodžba XX. stoljeća. Nemir je zahvatio sve struje ljevice, među kojima i velik broj antistaljinističkih pokreta. Christa Wolf, najpoznatija disidentska spisateljica Njemačke Demokratske Republike, opisala je taj čudni osjećaj u svojoj autobiografskoj priči *Grad anđela*: imala je dojam da je duhovno ostala „bez pribježišta“, izgnana iz zemlje koja je prestala postojati.⁶ Pored „monumentalne“, ali već diskreditirane službene povijesti komunizma, postojala je i druga povijest, rođena s Oktobarskom revolucijom, u koju se naravno upisalo više drugih događaja, od Španjolskog građanskog rata do Svibnja 68. Ta je druga povijest nudila sliku stoljeća u kojem je dominirala simbiotička veza između revolucije i barbarstva, uvijek spremna skrenuti sad prema jednom sad prema drugome. No šok iz studenoga 1989. uništio je tu priču zakopavajući je pod ruševinama Berlinskog zida. Dijalektika XX. stoljeća iznenada je bila dokinuta. Umjesto da oslobodi nove energije, kraj socijalizma iscrpio je putanju samog socijalizma. Cjelokupna je povijest komunizma svedena na njegovu totalitarnu dimenziju i, u tom obliku, ona se očitovala kao kolektivno i prenosivo pamćenje, pretvorivši se u općeprihvaćenu predodžbu, *doxu* početka XXI. stoljeća. Naravno, antikomunistička

priča o revoluciji nije bila nova, ona je postojala barem od 1917. godine, ali se preobrazila u opću povijesnu svijest, u vladajuću i nepobitnu predodžbu. Nakon što je stupio na povijesnu pozornicu kao obećanje oslobođenja, komunizam je s nje sišao kao simbol otuđenja i potlačenosti. Slike rušenja Berlinskog zida pojavile su se kao svojevrsno obrnuto zbivanje *Oktobra*, Ejzenštejnova remek-djela: film o revoluciji konačno je bio „premotan“. Ustvari, kad se realni socijalizam raspao, komunistička je nada već bila iscrpljena. Godine 1989. ta su se dva elementa ispreplela i njihov je sraz doveo do zajedničke naracije koja je povijest revolucije podredila kategoriji totalitarizma. Tako je kanonizirana konzervativna historiografija komunizma, a nju amblematski utjelovljuje François Furet.⁷

U jesen 1989. izgledalo je da „baršunaste revolucije“ označavaju povratak na 1789. premošćujući dva stoljeća borbe za socijalizam. Sloboda i demokratsko predstavnništvo očitovali su se kao njihov jedini horizont, sukladan modelu klasičnog liberalizma: 1789. nasuprot 1793. i 1917. ili pak 1776. nasuprot razdoblju od 1789. do 1793.: sloboda nasuprot jednakosti.⁸ Revolucije su uvijek bile tvornice za stvaranje utopija, novih ideja. Uvijek su poticale nade, definirale nove horizonte i konstruirale budućnost. „Baršunaste revolucije“, međutim, predstavljaju iznimku od pravila. One takorekuć nisu ništa izmislile; više im je bilo stalo do njihove nacionalne prošlosti – gorljivo „prigrljene“ nakon nekoliko desetljeća sovjetske konfiskacije – nego do njihove budućnosti, povjerene silama zapadnog tržišta. Dramaturg i kritičar Vaclav Havel, koji je izazivao divljenje kada je pokrenuo disidentsku Povelju 77, postao je blijedom kopijom zapadnog državnika nakon što je izabran za predsjednika Češke Republike.⁹ Istočnonjemačka kultura dokazala je iznimno bogatstvo kada je, podvrgnuta

kao i oblike društvene organizacije. Redefinirao je komunizam kao egalitarno društvo u kojem će biti ukinuti ne samo klasno izrabljivanje i spolne hijerarhije nego će jednakost uključivati priznavanje rodni razlika.¹¹ Njegova je utopijska imaginacija najavljivala svijet u kojem će jezik, spolna podjela rada i odnosi između javnog i privatnog biti potpuno redefinirani. Na tragu feminizma, socijalistička je revolucija bila seksualna revolucija, kraj otuđenja tijela i zadovoljenje potisnutih želja. Socijalizam nije značio samo radikalnu promjenu društvenih struktura nego i iznalaženje novih oblika života. Feminističke su borbe često doživljavane kao emancipacijska iskustva koja anticipiraju budućnost i nude sliku slobodne zajednice. U kapitalističkom društvu one su zahtijevale jednakost prava i priznavanje rodni razlika; unutar ljevice kritizirale su mušku paradigmu odgovornu za militarističko poimanje revolucije baštinjenu od komunizma 1920-ih godina; među ženama su gradile nove subjektivnosti.

No čini se da je taj skup praksi i iskustava nakon kraja komunizma, njegovog „voljenog/omrznutog“ saveznika, pao u zaborav. Iscrpljenost feminističkih borbi i utopija koja je uslijedila poslije zaokreta 1989. proizvela je svoju vlastitu melankoliju. Poput – i unutar – ljevice feminizam je stvorio vlastitu tugu, kombinirajući minuli san o slobodnoj budućnosti i iscrpljenost preobraziteljskih iskustava iz prošlosti. Danas liberalna demokracija i tržišno društvo objavljuju svoj trijumf s ispunjenjem pravne jednakosti i individualnog samoozbiljenja. S druge strane, kraj socijalističkog feminizma, koji se podudara s usponom rodni studija, potaknuo je mnoštvo regresivnih identitetskih politika. Dok se promjena pogleda što su je uvele *gender studies* pokazala krajnje plodonosnom, identitetske su politike očitovale jaku sklonost da se pojmovi spola i rase

više ne promatraju kao pokazatelji povijesne potlačenosti protiv kojih se treba boriti kako bi ih se pretvorilo u nepromjenjive i hipostazirane kategorije – Rosi Braidotti smatra ih „metafizičkim“¹² – koje se, u konačnici, prilagođavaju postvarenom priznanju drugosti. Prema Wendy Brown, na rod se počelo gledati kao na „nešto uvijeno, difuzno, poremećeno, preoznačeno, preinačeno, teatralizirano, parodirano, razvučeno, oprečno, oponašano, regulirano... ali ne emancipirano“.¹³

Marksistički filozof Ernst Bloch pravio je razliku između nestvarnih (himeričnih), prometejskih snova koji opsjedaju društvo povijesno nesposobno da ih ozbilji (apstraktne, vizionarske utopije, poput fantastičnih letećih predmeta u renesansi) i anticipacijskih nada koje nadahnjuju revolucionarne preobrazbe u sadašnjosti (konkretne utopije, kao što je socijalizam u XIX. i XX. stoljeću). Danas mirno možemo promatrati iščeznuće jednih i metamorfozu drugih. S jedne strane, distopijske vizije pomračene budućnosti u različitim su oblicima, od znanstvene fantastike do ekologije, zamijenile san o čovječanstvu oslobođenom i svedenom na društveni imaginarij unutar uzanih granica. S druge strane, konkretne utopije kolektivne emancipacije većinom su se preobrazile u individualne porive koji hrane neiscrpni proces tržišne potrošnje. Nakon što je uklonio „tople struje“ osloboditeljske masovne akcije, neoliberalizam je uveo „hladnu struju“ ekonomskog uma. Utopije su uništene *privatizacijom* u postvarenom svijetu.¹⁴

Prema Reinhartu Kosellecku sadašnjost daje smisao prošlosti. Potonja u isti mah akterima povijesti nudi spremište uspomena i iskustava koji im omogućuju da formuliraju svoja očekivanja. Drugim riječima, prošlost i budućnost međusobno djeluju, sjedinjeni simbiotičkom vezom.¹⁵ Danas, međutim, više nema vidljivog „horizonta

očekivanja“. Utopija je, čini se, postala kategorijom prošlosti – budućnost zamišljena u minulom vremenu – jer ona je opustošila sadašnjost. Prošlost se očituje kao naslijeđe patnje, vazda otvorenih rana. Režim povijesnosti koji se pojavio 1990-ih godina neki povjesničari, poglavito François Hartog, nazivaju „prezentizmom“: rastegnutom sadašnjošću koja upija i rastvara kako prošlost tako i budućnost.¹⁶ Prezentizam je dvodimenzionalan. To je prošlost postvorena kulturnom industrijom koja razara svako preneseno iskustvo i budućnost koju poništava neoliberalna vremenitost: ne više „tiranija satova“ koju je opisao Norbert Elias nego diktatura Burze, vremenitost obilježena stalnim ubrzavanjem ali, kao što kaže Koselleck, lišenim „progno-
stičke strukture“.¹⁷

Prije dvadeset pet godina kraj realnog socijalizma paralizirao je i na izvjestan način spriječio utopijsku imaginaciju, potičući prolazni uspjeh eshatološke vizije kapitalizma kao „neprevladivog horizonta“ ljudskih društava.¹⁸ Kapitalizam je trebao osigurati najljepšu budućnost. Postao je, prema definiciji što ju je dao Walter Benjamin, „religijom“, religijom novca, glavnim sekularnim vjerovanjem naše epohe.¹⁹ Kao što napominje filozof Giorgio Agamben, riječ „banka“ na grčkom ima istu etimologiju kao riječ „vjera“ (*pistis*).²⁰ Ta je religija danas zapala u krizu i više ne tvori iluziju: povjeriti bankama sudbinu čovječanstva ne ulijeva sigurnost; naprotiv, to zastrašuje. Od krize 2008. neoliberalizam je zacijelo pokazao svoje ružno lice, ali se nije raspao. Čak se radikalizirao: nikakva nova osloboditeljska utopija još nije ugledala svjetlo dana. Ideja o drugom modelu društva, to jest civilizacije, ostaje nezamislivom.

Dvadeset prvo stoljeće donijelo nam je, dakle, novi oblik deziluzije. Nakon „rašćaravanja svijeta“ što ga je prije jednog stoljeća opisao Max Weber – modernost kao

podudarnosti među tim valovima pobune zahvatio je svjetsku mladež duboko mijenjajući političke ideje i prakse. Vjerojatno se po prvi put u povijesti na globalnoj razini pojavila revolucionarna kultura koja je – iznad ideologija – zadobila oblik romana, filmova, šansona, frizura ili odjevnih stilova.

Za vrijeme tih *street fighting years*, kako ih je definirao Tarik Ali²³, koji je bio jedan od njihovih protagonista u Velikoj Britaniji, sjećanje nije bilo predmetom kulta; bilo je zapravo integrirano u borbe. U Francuskoj je sjećanje na Auschwitz odigralo značajnu ulogu u antikolonijalnom angažmanu brojnih intelektualaca i pisaca. Za vrijeme Vijetnamskog rata, nürnberški je proces bio svojevrsna paradigma za Russellov sud, koji je u Stockholmu, 1967. godine, okupio velik broj intelektualaca, kako bi osudili američke ratne zločine. Jean-Paul Sartre, Noam Chomsky, Isaac Deutscher, Herbert Marcuse i Peter Weiss uključili su se u bitku na tragu antifašističke borbe 1930-ih i 1940-ih godina. U antiratnom pokretu usporedba između nacističkog nasilja i nasilja američkog imperijalizma bila je zajedničko mjesto.²⁴ Sjećanje na nacističke zločine nije služilo komemoraciji bivših žrtava nego borbi protiv sadašnjih nepravdi. Za vrijeme međunarodnog susreta u Stockholmu na poticaj Russellova suda, Sartre je antigenerilske operacije nazvao „totalnim genocidom“, a Günther Anders, židovsko-njemački filozof kritičar industrijskog društva, zatražio je da se sud preseli u Krakov, ako je moguće čak u Auschwitz, kako bi mu se dala snažnija simbolička vrijednost.²⁵ Na Zapadu kao i u Trećem svijetu sjećanje je održavano samo u odnosu na sadašnji politički angažman. Kao što je napomenuo Michael Rothberg citirajući Aiméa Césairea, ono je trebalo proizvesti „povratni šok“.²⁶ U Europi su se antiimperijalističke borbe upisale

u kontinuitet pokreta otpora protiv nacizma; na Jugu, potonji se promatrao kao oblik radikalnog radikalizma – tako ga primjerice prikazuje Aimé Césaire u *Raspravi o kolonijalizmu*.

U 1980-im godinama taj je snažni val presahnuo. Njegov je epilog bila nikaragvanska revolucija u srpnju 1979. koja se podudarila s traumatičnim otkrićem kambodžanskih masovnih grobnica. U Europi je holokaust malo po malo zauzeo središnje mjesto kolektivnog pamćenja. Antifašizam se počelo marginalizirati u službenim komemoracijama, od sada rezerviranima za sjećanje na žrtve. Sjećanje na borbe prepustilo je mjesto komemoracijama usmjerenima na veličanje prava čovjeka. U Francuskoj je Svibanj 68. sve više tumačen iz vidokruga „kulturne mijene“, kao karneval u kojem je mladež, igrajući revolucionarnu komediju, golističko društvo skrenula prema liberalizmu.²⁷ U Italiji i Njemačkoj, 1970-e godine postale su „olovnim godinama“, tijekom kojih je pobuna cijele jedne generacije svedena na puki terorizam.²⁸ U Njemačkoj je postalo uobičajeno ljevičarstvo uspoređivati s *Hitlerjugendom*.²⁹ Odbacivanje godina borbe, zamijenjenih slikom „liberalno-liberterske“ mladeži privučene novim oblikom individualističkog hedonizma, služilo je generaciji koja se odrekla svojih prijašnjih iskustava i počela zauzimati odgovorne položaje u vladama, medijima, poduzećima itd. Nestanak borbi u javnom je prostoru prepustio mjesto godišnjicama genocida. Nakon brodoloma svjetske revolucije, njezina tri područja razmaha postala su mjestima sjećanja na žrtve: Zapad je opsjednut komemoracijama holokausta; Srednja Europa sjećanjem na realni socijalizam; Jug naslijeđem ropstva. Antifašizam, bitke za socijalizam ljudskoga lika i antikolonijalne borbe zamijenio je žal za žrtvama.³⁰